каралат. Өкүлчүлүк – жарандык процесстин система түзүүчү элементи болуп, анын позициясы процесстин белгилүү бир системага ыйгарылышын негизи катары аныкталды;

3. Процесстик өкүл ишке катышуучу жак катары классификациялануга тийиш, анткени ал кээде процесске өз алдынча мыйзамдуу кызыкчылык менен (материалдык, социалдык) өзүнүн эркин билдирет жана мыйзамда көрсөтүлгөн белгилүү укуктарга ээ. Мына ошондуктан сотто өкүлдөр ишке катышуучу жак катары каралууга тийиш экендиги белгиленди;

4. Процесстик өкүлчүлүк укуктун татаал дисциплиналар аралык институту катары мүнөздөлүп, материалдык жана процесстик укуктун ченемдери менен жөнгө салынары көрсөтүлдү;

5. Жарандык сот өндүрүшүндө процесстик өкүлчүлүктүн маңызы, жарандык процесстеги орду, ушул юридикалык илимге мүнөздүү болгон башка укуктук кубулуштар менен өз ара байланышы боюнча эмгектер мындан ары да изилденүүсү шарт;

6. Жумушта негиздеген корутундулар жарандык сот өндүрүшүндөгү өкүлчүлүктүн теориялык түшүнүгүн кеңейтүү менен бул институттун концептуалдык көйгөйлөрүн чагылдырууда жана укук ченемдерди жаратууда колдонууга сунушталат.

Адабияттар тизмеси:

1. **Сатыбеков, С.С.** Кыргыз Республикасынын жарандык процесстик укугу [Текст] / С.С. Сатыбеков. – Бишкек, 2012. – С. 442 - 444.
2. Кыргыз Республикасынын жарандык процесстик кодекси. – Бишкек, 1999. - № 146. 57-берене.
3. **Халатов, С.А.** Проблемы представительства в гражданском судопроизводстве [Текст]: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / С.А. Халатов . - Москва, 2000. – 171 с.
4. **Саттаров, Ф.С.** Представительство в гражданском процессе: национальный и зарубежный опыт [Текст] / Ф.С. Саттаров // Журнал общество и инновации. – Самарканд: In Science, 2021. – С. 9-16.
5. **Кармышакова, М.А.** Роль и значение нравственности в системе норм гражданского права [Текст] / М.А. Кармышакова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2023 – №2. – С.245 – 250.

DOI: https://doi.org/10.54834/.vi2.361

Поступила в редакцию: 26.04.2024 г.

УДК 34.343

Нарботоева Э.М.
аспирант Кыргызско-Узбек. Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, Кыргызская Республика
Токтогулов С.
аспирант Кыргызско-Узбек. Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, Кыргызская Республика
Жаасынбек к. А.
к.ю.н., Ошский государственный университет, Кыргызская Республика
Маманова А.Ж.
преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

ЖАШЫ ЖЕТЕ ЭЛЕК КЫЛМЫШКЕРЛЕРДИН ПСИХОЛОГИЯСЫ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары жашы жете элек кылмышкерлердин психологиясы болуп саналат. Изилдөөнүн максаты: жашы жете элек кылмышкердин инсандыгын изилдөө криминологиянын алдыңкы жана ошол эле учурда эң татаал көйгөйлөрүн аныктоо. Изилдөөдө адабияттарды, мыйзамдарды талдоо, салыштыруу жана жалпылоо илимий методдору колдонулган. Криминология илим катары кылмышкердин инсандыгын изилдейт, бирок мындай изилдөөлөр мүнөздүү, анткени объектини изилдөө мүнөзүнө байланыштуу, алар ар бир адамдын индивидуалдуулугу менен аныкталган социалдык-экономикалык жана маданий баалуулуктарды изилдөөгө караганда ар тараптуу. Изилдөөнүн жыйынтыгына ылайык, Кыргызстандагы жашы жете электердин психологиялык кылмыштуулугундагы жагымсыз түзүмдүк өзгөрүүлөр жөнүндө

тыянак чыгарылган, бул жашы жете электердин кылмыштуулугун алдын алуу жана ага каршы күрөшүү боюнча ишти активдештирүү боюнча бардык укук коргоо жана башка мамлекеттик органдардын ырааттуу жана натыйжалуу ишин талап кылат.

Негизги сөздөр: *кылмышкер; түзүм; мамлекет; жашы жете элек; жагымсыз; укук; багыт; инсан; талап; баалуулуктар.*

ПСИХОЛОГИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ПРЕСТУПНИКОВ

Предметом исследования в данной работе является психология несовершеннолетних правонарушителей. Цель исследования: выявить наиболее передовые и в то же время наиболее сложные проблемы криминологии. Методы исследования: использовались научные методы анализа, сравнения и обобщения литературы и законов. Криминология как наука изучает личность преступника, но такие исследования отличаются большей полнотой, чем изучение социально-экономических и культурных ценностей, обусловленных индивидуальностью каждого человека, в силу характера изучения объекта. Согласно результатам исследования, сделан вывод о том, что в Кыргызстане происходят неблагоприятные структурные изменения в психической преступности несовершеннолетних, которые требуют последовательной и эффективной работы всех правоохранительных и других государственных органов по активизации работы по предупреждению и пресечению преступности среди несовершеннолетних.

Ключевые слова: *преступник; структура; государство; несовершеннолетний; неблагоприятный; закон; направлен; личность; требования; ценности.*

PSYCHOLOGY OF JUVENILE DELINQUENTS

The subject of research in this work is the psychology of juvenile offenders. Purpose of the study: to identify the most advanced and at the same time the most complex problems of criminology. Research methods: scientific methods of analysis, comparison and synthesis of literature and laws were used. Criminology as a science studies the personality of the criminal, but such studies are more complete than the study of socio-economic and cultural values determined by the individuality of each person, due to the nature of the study of the object. According to the results of the study, it was concluded that in Kyrgyzstan there are unfavorable structural changes in the mental crime of minors, which require consistent and effective work by all law enforcement and other government agencies to intensify efforts to prevent and suppress crime among minors.

Key words: *criminal; structure; state; minor; unfavorable; law; direction; personality; requirement; values.*

Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасында жашы жете электердин арасындагы кылмыштуулуктун деңгээли өзгөчө коомдук мааниге ээ. Кыргызстанда кылмыш жасаган жаштардын саны өсүүдө. Бул көйгөйдү ата-энелер, педагогдор, окумуштуулар, саясатчылар, жалпыга маалымдоо каражаттарындагы журналисттер, ошондой эле болуп жаткан окуяларга тынчсызданган укук коргоо органдарынын кызматкерлери көтөрүшүүдө. Жүргүзүлгөн иликтөөлөргө караганда жашы жете электердин жасаган бардык кылмыштары, көбүнчө уурулук катталат жана мотив атайылап эмес, социалдык мүнөздө. Демек, жакырчылык жана кыйынчылык балдарды кылмыш жасоого түртөт. Алардын көбү мигрант үй-бүлөлөрдүн балдары.

Улуттук статистикалык комитеттин маалыматы боюнча, 2021-жылы балдардын 40,5% же 1 миллион 72 миң адам жакырчылыкта жашаган.

Улуттук статистикалык комитеттин маалыматы боюнча, кылмыш жасаган учурда 14-17 жаштагы соттолгондордун саны да акыркы жылдары көбөйгөн.

Белгилүү болгондой, билим берүүдөгү кыйынчылыктар көбүнчө өспүрүм куракта байкалат, ал оор, карама-каршылыктуу, балалыктан өспүрүм куракка өтүүчү жана 11 жаштан 17 жашка чейинки мезгилди камтыйт. Акыркы жылдары өспүрүмдүн социалдык жашоо шарттарынын өзгөчөлүктөрү, үй-бүлөдөгү жана мектептеги мамилелердин калыптанып калган мүнөзү өспүрүм бул мезгилде ага болгон курактык жана психофизикалык өзгөрүүлөрдү

канчалык конфликтсиз өткөрүп берерин, анын бойго жеткен дүйнөгө "киришинин" социалдык милдети жана башка адамдар менен болгон мамилеси кандайча чечилерин аныктайт. Берилген мезгилге мүнөздүү болгон микросоциалдык чөйрөдөгү орун аныкталат.

Белгилүү болгондой бул мезгилде өспүрүмдөрдүн организминде олуттуу биологиялык өзгөрүүлөр эле байкалбастан, тарбиялоодогу кыйынчылыкты дагы жаратат, б.а көбүнчө өспүрүм куракта, балалыктан өспүрүм куракка өтүү болуп эсептелинет жана 11 жаштан 17 жашка чейинки мезгилди камтыйт.

Акыркы жылдары өспүрүмдүн социалдык жашоо шарттарынын өзгөчөлүктөрү, үй-бүлөдөгү жана мектептеги мамилелердин калыптанып калган мүнөзү өспүрүм бул мезгилде ага болгон курактык жана психофизикалык өзгөрүүлөрдү канчалык конфликтсиз өткөрүп берерин анын бойго жеткен дүйнөгө "киришинин" социалдык милдети жана башка адамдар менен болгон мамилеси кандайча чечилерин аныктайт. Берилген мезгилге мүнөздүү болгон микросоциалдык чөйрөдөгү орду аныкталат.

Өспүрүм курактагы балдарга үй-бүлө, мектеп жана коомчулук тарабынан социалдык көзөмөлдү күчөтүүгө муктаж, анткени бул куракта инсандык калыптануу бүтө элек, өспүрүмдөр туруксуз көз караштарга ээ жана коомдук жашоодогу өз ордун түшүнө элек. Бул мезгилде ата-энелердин ыйгарым укуктары солгундап, жакынкы микрочөйрөдөгү топтордун таасири, тескерисинче, коомго жат жүрүм-турум ыктымалдыгын жогорулатат. Ошол эле учурда инсандын интенсивдүү социалдык өнүгүүсү, дүйнө таанымы, адеп-ахлактык ынанымдары, принциптери жана идеалдары жүрүп, баалуулуктарга баа берүү системасы, өзүн-өзү аңдап билүү, көз карандысыздык сезими калыптана баштайт.

Эрте же баштапкы социалдашуу үчүн үй-бүлөдө инсанды калыптандыруу чоң мааниге ээ. Бул мезгилде бала белгилүү бир көйгөйлөргө чоңдордун мүнөздүү реакцияларын жана жүрүм-турумун (көбүнчө аң-сезимсиз) үйрөнөт. Ата-энелердин эрте социалдашуу кемчиликтери криминогендик мааниге ээ болушу мүмкүн. Байкоолор жана изилдөөлөр көрсөткөндөй эмоционалдык жылуу байланыштар жана балдарга карата сый мамиле басымдуулук кылган үй-бүлөлөрдө көбүнчө, ак ниеттүүлүк, боорукердик, көз карандысыздык, демилгелүүлүк сыяктуу сапаттар жашы жете электерге оң таасирин берет же тескерисинче баланын ата-энесинин психологиялык жактан бөтөнчөлүгү, мамиледеги жылуулукка маани бербөө кылмыштуу жүрүм-турумга алып келиши мүмкүн. Демек, ата-энелердин моралдык жана укуктук тыюуларды көңүлгө албоосу, мисалы: бейбаштык, ысырапкорчулук, аракечтик ж.б кирет. Криминогендик кесепеттер баланын руханий өнүгүүсүнө зыян келтирип анын материалдык муктаждыктарын канааттандырууда үй-бүлөлүк тарбиянын үстөмдүгү болушу мүмкүн.

Жашы жете электердин кылмыштуулугунун эң маанилүү криминогендик шарттарына кароосуз калуу, көзөмөлсүз калуу, үй-бүлөлүк жайсыздык, жумушсуздук, материалдык байлыктын төмөндүгү, эрте алдын алуунун алсыздыгы кирет.

Жашы жете элек кылмышкердин инсандыгынын жалпыланган психологиялык портрети:

- өспүрүмдүн девианттык жүрүм-турумун тарбиялоодогу жана калыптандыруудагы терс натыйжалар үй-бүлөдө атасынын жоктугу менен байланыштуу. Анын антисоциалдык топторго кошулушунун себеби же атасынын жоктугу же аны менен ишенимдүү мамиледе болбогону көрсөтүлөт;

- нарктык-мотивациялык чөйрөдөгү деформациялар, бир жагынан, окууга же эмгекке болгон кызыгуунун жоктугун чагылдырса, экинчи жагынан эс алууга, бош убакытка, модалуу кийимдерге ээ болууга жана башкаларга гипер тартылууну көрсөтөт. Кылмыш жасоо так

гипертрофияланган эс алуу муктаждыктарын жана кызыкчылыктарын канааттандырууга багытталган. Жашы жете элек кылмышкерлердин бош убактысы алкоголдук ичимдиктерди, баңгизаттарды колдонуу, жыныстык катнашка баруу ж.б.;

- жашы жете элек кылмышкерлердин эмоционалдык сферасы бир топ деформацияланган, эмоционалдык «таңкактык», башкалардын азап-кайгысын сезбегендик, агрессивдүүлүктөр байкалат. Ошол эле учурда эмоционалдык дисбаланс, аффективдүүлүк, кырдаалга туура эмес реакция жасоо тенденциясы кездешет. Эрк жана эрк сапаттарындагы терс өзгөрүүлөр да көп байкалат;

- жашы жете элек укук бузуучуларда тукум куучулук менен байланышпаган жана көбүнчө жашоо жана тарбиялоонун жагымсыз шарттарынын натыйжасында пайда болгон психопатиялык сапаттар пайда болду.

Ички иштер органдарынын жашы жете электердин иштери боюнча инспекциясында каттоодо турган өспүрүмдөрдүн нервдик-психикалык саламаттыгын изилдөө көрсөткөндөй, психопатиядан, акцентуациядан жабыркайт. Бул өспүрүмдөрдү айырмалап турган негизги нерсе - бул өзүн өзү башкара билүү кыйынчылыгы, "нормалдуулуктун жоктугу", ашыкча кыймылдуулук, жүрүм-турумдун туруксуздугу.

Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 2023-жылдын алты айында жашы жете элек жарандар кандай беренелер менен жоопко тартылганын көзөмөл органынын маалыматтарына негизделген тизме төмөнкүдөй:

- уурулук - 436 адам;
- тоноо - 136;
- ден соолукка анча оор эмес зыян келтирүү - 19;
- ден соолукка оор залал келтирүү - 18;
- каракчылык - 15;
- ден соолукка жеңил зыян келтирүү - 7;
- опузалап талап кылуу - 4;
- жасалма акча жана баалуу кагаздар - 4.

Жашы жете электердин кылмыштары негизинен топтук мүнөзгө ээ. Бирок, жакынкы убакка чейин мындай топтор анча чоң эмес болчу: ар биринде 2-3 адам болгон жана кырдаалга жараша пайда болуп, кылмыш болгондон кийин таркап кетишет. Жашы жете электер, белгилүү, теңтуштары менен топтолушат. Жашы жете электердин кылмыштуу топторунун себептери айрым өзгөчөлүктөргө ээ. Конформизм феномени өзгөчө кызыгууну жаратат. Алар менен эркин баарлашуу - бул эс алуунун бир гана жолу эмес, ошондой эле өзүн-өзү тастыктоонун жана өзүн көрсөтүүнүн каражаты.Топтук жүрүм-турумдун анонимдүүлүгү жеке жоопкерчиликсиздик, жазасыз калуу сезимин жаратат. Жашы жете элек кылмышкерлердин жүрүм-турумун мүнөздөөдө, көбүнчө кылмыштын себептеринин бири катары интеллектуалдык өнүгүүнүн төмөндүгү белгиленет жана муну юридикалык аң-сезимдин өнүкпөгөндүгүнө.

Жашы жете электердин кылмыштуулугунун себептери бир катар себептерден улам болушу мүмкүн, алардын арасында психологиялык жана социалдык себептерди бөлүп кароого болот. 14 жаштан 16 жашка чейинки өспүрүмдөр кылмыш мотивациясынын эки негизги түрү менен мүнөздөлөт: өзүмчүл жана зордукчул-эгоисттик.

Ошентип, үй-бүлөнүн деформациясы көптөгөн компоненттерге ээ жана жашы жете электерде башка жагдайлар менен бирге укукка каршы жосундарды жасоого түртүүгө жөндөмдүү инсандык сапаттардын калыптанышына өбөлгө түзөт.

Өспүрүмдөрдүн кылмыштуулугу жашы жете электердин кырдаалга туура баа бербегендигинен жана өзүн өзү ырастоо максатында турмуштук тажрыйбасынын жоктугунан коомго каршы жүрүм-турумду тандоосу менен түшүндүрүлөт. Көбүнчө өспүрүмдөр топтук кылмыштарды жасашат-уурулуктун жарымынан көбү, каракчылыктын үчтөн экиси жана жашы жете электердин 90% тоноосу топ тарабынан жасалат. Эгерде кылмыш топ тарабынан жасалгандыгы аныкталса, анда топтун ар бир мүчөсүнүн ролу, уюшкан кылмыштуулук менен топтун байланышы бар экендиги изилденет. Экспертиза учурунда жашы жете электердин тобунда чоңдордун бар-жогун тактоо милдеттүү. Мындай учурларда чоңдор көбүнчө шыкакчы болушат.

Өзгөчө коомго жат жүрүм-турумга жакын өспүрүмдөрдүн укукка каршы аракеттерин болтурбоо үчүн ички органдардын кызматкерлеринин, кошумча билим берүү мугалимдеринин, педагогдордун, психологдордун, балдардын мыйзамдуу өкүлдөрүнүн катышуусу менен педагогикалык жана мектептен тышкаркы иштин ар кандай формаларын уюштуруу, балдарды мектептеги жүрүм-турум эрежелери менен тааныштыруу ж.б. аркылуу профилактикалык иш-чараларды үзгүлтүксүз жүргүзүү, ошондой эле ички иштер органдарынын кызматкерлеринин, кошумча билим берүү мугалимдеринин, педагогдордун, психологдордун, балдардын мыйзамдуу өкүлдөрүнүн катышуусу менен профилактикалык иш-чараларды өткөрүү зарыл. Жакшы жүрүм-турумду үйрөтүү, жаман адаттардан коргонуу.

Белгилей кетчү жагдай профилактикалык иштин негизги милдети-кылмышты жазалоо эмес, кылмыштын алдын алуу. Девианттык жүрүм-турумдун алдын алуу илимий, социалдык катышуу жана ырааттуулук принциптерине негизделиши керек, демек, ар тараптуу, дифференцияланган жана этаптуу, эң негизгиси системалуу жана чабуулчу болушу керек.Укук бузуулардын алдын алуу боюнча билим берүү мекемелеринин ишинин артыкчылыктуу багыттары болуп уюштуруу иштери, диагностикалык иштер жана профилактикалык иш-чаралар саналат. Мунун баары сергек жашоо образынын маданиятын калыптандырууга, балдарды тарбиялоо процессине үй-бүлөнү активдүү тартууга жана мектеп окуучуларынын укук бузууларга каршы туруу жөндөмүнө алып келиши керек. Кароосуз калтырууга байланышкан укук бузуулардын алдын алуу боюнча программа, аракечтиктин, баңгиликтин жана тамеки чегүүнүн алдын алуу, ошондой эле терроризм менен экстремизмдин алдын алуу боюнча программа иштелип чыгышы керек. Социалдык кызматтар балдар социалдык жактан кооптуу абалда турган үй-бүлөнү көзөмөлдөнүп турушу, социалдык педагог же психолог бала жана анын туугандары менен сүйлөшүүлөрдү жана ар кандай диагноздорду жүргүзүшү керек.

Жыйынтык

Ар кандай социалдык кызматтардын жана бийликтин мыкты ишине карабастан, бир гана үй-бүлө балага натыйжалуу таасир эте алаарын унутпаш керек. Жыныстык жетилүү мезгилинде баланын жашоосу белгилүү топтордо инсандар аралык өз ара аракеттенүү шарттарында өтөт: билим берүү мекемеси, социалдык чөйрө, виртуалдык достор жана үй-бүлө. Бул куракта баланын дүйнө таанымы жаңыдан калыптанып жатат жана ага айланасындагылар абдан таасир этетри белгиленген.

Адабияттар тизмеси:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 05.05.2021-ж.
2. **Зубова, Р.И.** Организация психосоциальной работы с подростками девиантного поведения [Текст] / Р.И.Зубова // Вестник Сыктывкарского университета.- Сыктывкар, 2003.
3. **Ильин, А.Г.** Особенности подросткового возраста [Текст] / А.Г. Ильин // Здоровье детей. - 2003. - № 22.

4. **Осипова, А.А.** Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях [Текст] / А.А.Осипова.- Ростов-на-Дону, 2015.
5. **Осухова, Н.Г.** Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях [Текст] / Н.Г.Осухова. - Москва, 2008.
6. **Сабиров, А.А.** Семейное право [Текст]: учеб.для ВУЗов / А.А.Сабиров. – Бишкек, 2003.
7. **Тегизбекова, Ж.Ч.** Регулирование брачно-семейных отношений кыргызов по обычному праву [Текст] / Ж.Ч.Тегизбекова.- Бишкек, 2015.
8. **Көкөева, А.М.** Жашы жете элек балдардын укуктары жана аларды ишке ашыруудагы көйгөйлөр [Текст] / А.М. Көкөева, А.М.Көкөева, А.Жаасынбек к. - Ош: КУМУ, 2023. - С. 264-268.

DOI: https://doi.org/10.54834/.vi2.429

Поступила в редакцию: 29.04.2024 г.